

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Дипломна робота бакалавра

з теми:

**«ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКОЇ ІНКОРПОРАЦІЇ МІЖ ЛОЯЛЬНІСТЮ ТА
ОПОЗИЦІЙНІСТЮ»**

Виконала: студентка 4 курсу,

Ist1-B16 групи

спеціальності 014.03. Середня освіта
(Історія)

Криса Ірина Ярославівна

Науковий керівник: Степанков
Віталій Валерійович, кандидат
історичних наук, старший викладач
кафедри історії України

Рецензент _____

_____

_____

Кам'янець-Подільський-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Історіографія питання та огляд джерел	
1.1. Історіографія проблеми	6
1.2. Джерельна база роботи	15
РОЗДІЛ II. Реакція польської шляхти Правобережної України на поділи Речі Посполитої	
2.1. Повстання Т.Костюшка. Боротьба за державність	21
2.2. Колаборація польської шляхти	27
РОЗДІЛ III. Соціально-політичні та культурно-освітні засади політики Російського уряду щодо шляхетського стану	
3.1. Соціально-політичний аспект	33
3.2. Культурно-ціннісний аспект	42
РОЗДІЛ IV. Становище польської шляхти в умовах декласації та денаціоналізації	
4.1. Декласація шляхти – як засіб уніфікації соціальної структури краю	49
4.2. Польський політичний рух в Правобережжі у 1830-1860 рр.	52
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	61

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Правобережна Україна – регіон, де довгий час проживали представники різних національностей: українці, поляки, євреї. Всі вони внесли щось своє у формування самобутності Правобережжя. Історично склалося так, що найбільш привілейоване становище майже до середини ХІХ ст. тут займала польська шляхта. З переходом Правобережжя до складу Російської імперії, вона опинилася в нових для себе суспільно-політичних умовах чужої державності, але позиції першості в соціально-економічному та культурному житті краю всеодно залишались за нею. Імперській адміністрації не подобався такий порядок речей, тому, вона ще з кінця ХVІІІ ст. почала робити спроби послабити вплив шляхти в регіоні та привести її на службу імперії.

Ліквідувавши незалежність Речі Посполитої, російський уряд, був змушений звернутися до досвіду польської шляхти і на регіональному рівні включити її в систему місцевих органів влади. Шляхті було надано більшість посад у губернських і повітових управах Правобережжя. Але інша частина шляхти не могла змиритися з втратою незалежності Речі Посполитої і взяла участь у повстанні за відновлення держави на чолі з Т. Костюшком. Хоча повстання зазнало поразки, але героїзм і самовідданий патріотизм повстанців, демократична орієнтація керівництва повстання мали значний вплив на традиції подальшої національно-визвольної боротьби і менталітет польського народу. Урядові кола Російської імперії зіткнулися із необхідністю визнання у дворянстві представників шляхти Речі Посполитої. Упродовж правління Катерини ІІ та Олександра І відбулося визнання дворянських прав значної частини шляхти Правобережжя України, але поряд із процесом легітимації проходила декласація певних груп дрібної шляхти.

Формуючи нову ідеологію по відновленню Речі Посполитої, шляхта посприяла відродженню та поширенню українського національного руху. А репресивна політика царизму показала, як за допомогою соціально-економічних,

політичних та культурних важелів можна не лише змусити змусити певний соціальний стан служити імперії, але і призвести до нового соціального вибуху. З огляду на це дослідження політичного, правового та економічного становища польської шляхти Правобережної України залишається актуальним в історичній науці.

Об'єктом дослідження є польська шляхта Правобережної України наприкінці XVIII – у XIX ст.

Предметом дослідження є суспільна думка та політична позиція польської шляхти Правобережної України щодо імперського політичного домінування та російської інкорпорації краю.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та досягнень історіографії всебічно дослідити взаємини російської влади та польської шляхти Правобережжя.

Досягнення мети роботи передбачає постановку і розв'язання **наступних завдань**:

- вивчити та систематизувати праці вітчизняних та зарубіжних істориків, у яких знайшла відображення проблема суспільно-політичного життя польської шляхти Правобережної України. і встановити ступінь висвітлення проблеми в науковій літературі;
- охарактеризувати законодавчі, нормативно-правові акти, архівні документи і матеріали та визначити їх інформаційний потенціал для дослідження проблеми;
- з'ясувати реакцію шляхти Правобережної України на поділи Речі Посполитої;
- дослідити значення повстання Т.Костюшко в ході боротьби польської шляхти за власну державу;
- визначити причини колабораціоналізму або конформістської позиції частини польської шляхти щодо російської імперської влади;
- проаналізувати політику імперії щодо шляхетського стану ;

- охарактеризувати становище польської шляхти в умовах декласації та денаціоналізації;

- висвітлити польський політичний рух в Правобережжі у 1830-1860рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період кінця XVIII - XIX ст.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Правобережної України в кордонах Російської імперії. Згідно з тогочасним адміністративно-територіальним поділом ця територія визначалася кордонами Київської, Волинської та Подільської губерній.

Методологічні засади роботи визначені її метою та завданнями. Зокрема у роботі задіяні такі методи як аналіз і синтез, за допомогою яких досліджено джерельну базу, наукову літературу; історично-хронологічний метод дав змогу визначити хронологічні та територіальні межі дослідження, викласти матеріал у хронологічній послідовності; системний метод сприяв комплексному дослідженню теми; за допомогою історико-порівняльного методу здійснено порівняння ідеології різних течій польського національно-визвольного руху в XIX ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони вносять уточнення в існуючі в історичній науці уявлення про польську шляхту в Правобережній Україні. Комплексне дослідження теми дає можливість краще усвідомити місце та роль шляхти в історії Правобережної України. Результати роботи можуть бути використані у навчальному процесі, при підготовці вчителів до уроків, студентів до семінарських занять, написанні наукових статей, повідомлень, рефератів, курсових робіт тощо.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом обраної проблеми. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, й списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи – 74с, з них 60 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури нараховує 150 позицій.

ВИСНОВКИ

Вивчення та аналіз архівних і опублікованих джерел, матеріалів, документів, наявної наукової літератури дали змогу виконати ряд поставлених у роботі завдань:

Різні плани суспільно-політичного життя польської шляхти Правобережної України знайшли відбиток у дослідженнях істориків починаючи ще з дореволюційної епохи, в радянську добу та сучасних українських і зарубіжних вчених. Де кожен із зазначених періодів події з'ясовувалися з точки зору політичних та станових вподобань щодо висвітлення проблеми.

Джерельну базу нашого дослідження склало сукупність опублікованих законодавчих та нормативних актів, документальних збірників, а також архівних документів й матеріалів державного архіву Хмельницької області, та архів у м.Київ. Включення архівних документів й матеріалів стали основою для усвідомлення суті, основних рис та особливостей наступу російського царизму на майнові та політичні привілеї польської шляхти. Опубліковані та архівні документи є досить інформативними і відводять достатню джерельну основу для дослідження сутності, змісту, особливостей і значення польської шляхти в житті Правобережної України на кінець XVIII-XIX ст..

Щодо наступного завдання ,яке було поставлене перед нами,стосується реакції польської шляхти Правобережної України на поділи Речі Посполитої. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії польське питання зайняло помітне місце в політиці царизму, що диктувалося панівним становищем поляків, яке вони займали тут під час перебування краю в складі Речі Посполитої. Вирішити його російська влада намагалася за допомогою “батога і пряника”. Реалізація цього плану йшла кількома шляхами: з одного боку, включенням польської шляхти до дворянського стану з наданням усіх прав і привілеїв російського дворянства; з другого – шляхом боротьби з тими представниками польського населення, які не хотіли переходити на бік Російської імперії та обмеженням умов існування і діяльності римо-католицької церкви та насадження

православ'я. І відповідно ті представники шляхти та польського народу, які хотіли відродити сильну, вільну та самостійну Річ Посполиту, проявили свою мужність, взявши зброю і розпочали повстання під проводом Т. Костюшко, яке зазнало поразки, але зуміло підірвати національний дух населення. Проте, була й інша частина населення, яка боялася втратити свої майнові приналежності, вдаючись до колабораціонізму, і визнання російської влади і служінню їй.

Стосовно політики імперії щодо шляхетського стану, то інтегрування правобережних територій до складу Російської імперії ускладнювалося тим, що у регіоні залишався сильним вплив правобережної шляхти, яка була не лише соціальним, економічним і культурним, але й політичним станом, що не бажав миритися із втратою незалежності. Урядові кола Російської імперії зіткнулися із необхідністю визнання у дворянстві представників шляхти Речі Посполитої. Упродовж правління Катерини II та Олександра I відбулося визнання дворянських прав значної частини шляхти Правобережжя України, але поряд із процесом легітимації проходила декласація певних груп дрібної шляхти. Прогнозованим результатом цілеспрямованої політики імперських властей у напрямку декласації польської шляхти став іменний указ про односторонній і громадян західних губерній від 19 жовтня 1831 р., даний Сенату, у якому Микола I наказував негайно закінчити справу щодо "розбору" (впорядкування) польської шляхти.

У міру інкорпорації Правобережної України питома вага поляків у складі її мешканців та їх вплив на суспільне життя регіону поступово зменшувалися. На чиновницькі посади, як правило, призначалися російські військові, а також направлені з російських і східноукраїнських губерній чиновники, а від послуг поляків намагалися відмовитися. Проте це не завжди вдавалося і останні все ж влаштувалися на державну службу, однак це траплялося, по-перше, в обмеженій кількості, по-друге, здебільшого на другорядні посади і, по-третє, тоді, коли не вистачало "своїх" чиновників. Російське самодержавство добре розуміло, що потрібно було змінювати світогляд місцевого населення, перетворити його на вірнопідданих імперії й, у кінцевому підсумку, повністю його русифікувати. Особливо важко це було зробити з поляками, які до приходу на Правобережжя

росіян були тут пануючим етносом і мали всі атрибути “державної” нації. Також російський уряд намагався послабити вплив шляхти в Правобережній Україні не лише за рахунок обмеження її прав і можливостей брати участь в управлінні регіоном, а й внаслідок виселення її в інші регіони імперії.

Слід загадати і про культурно-ціннісний аспект, який відігравав також немалу роль у розвитку подій. Освітні реформи, які проводилися на початку XIX століття створили сприятливі умови для організації системи освіти на новому рівні, чим і скористалася у свою чергу польські громади, які мали інтереси щодо збереження своєї етнокультурної цілісності. Як справим прикладом може послужити Кременецький ліцей, який був центром усіх навчальних закладів краю. Однак після першого польського повстання 1830-1831рр. ліцей було зачинено.

Разом з тим, незважаючи на таку досить помірковану політику російського уряду щодо шляхетського стану на приєднаних до імперії землях, шляхта все ж не відмовлялася від думки відновлення Речі Посполитої. Логічним результатом таких настроїв стали повстання 1830-1831рр. та 1863-1864рр. в Королівстві Польському й згодом поширилися на територію Правобережної України, де серед повстанців переважала саме шляхта. Доля учасників повстання та підозрюваних у співробітництві з ними складалася по-різному. Одні доводили в комісіях свою непричетність до цих подій. Провину інших останні не змогли довести і, взявши клятву на вірність російському престолу, їх залишали на волі під суворим наглядом поліції. Третіх чекав суд, втрата власності, каторга або вигнання. Однак, недивлячись на трагічний кінець цих повстань, вони мали в цілому позитивне історичне значення. Наприклад, Січневе повстання, ставши найбільш поширеним і демократичним з усіх польських національно-визвольних повстань XX століття, сприяло зростанню національної свідомості все ширших верств польського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи з паперовими носіями.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 227 Подольское губернское правление. 1796-1919 рр.

оп. 1.

1. Спр. 2257 О Брацлавском земском исправлении (исправителе) Будерацком и заседателе Марцинкевече, обвиняемых первый за халатное отношение к служебным обязанностям, второй за укрывательство участника польского восстания, 24 января 1831 – 12 января 1832 гг., 155 арк.
2. Спр. 2264 Об учёте шляхты проживающей в Губернии и переводе ее в однодворцы и граждане, 11 июля- 5 октября 1831 г., 115 арк
3. Спр. 2291 О ксендзе Улановиче, его помещике и других лицах подозревавших в участии в польском восстании, 11 июня 1831 г., 31 арк
1. Спр. 2293 Об удачниках польского восстания Викентии Стемповском имение которого передано в казну, 2 ноября 1831 – 30 октября 1847 гг., 327 арк
2. Спр. 2294 Об отыскании имений и капиталов принадлежащих участникам польского восстания Андрее и Александре Вороцинских, 1 марта 1831 г., 292 арк
3. Спр. 2295 По предложению начальника губернии о конфискованном в казну имении бывшего участника польского восстания Чарторийского, 29 января 1831-6 апреля 1833 гг., 479 арк
4. Спр.2296 О розыске и наложении секвестра на имения участников польского восстания, 17 апреля 1831- 27 апреля 1831 г., 578 арк
5. Спр. 2373 Правила о порядке ликвидации долгов конфискованных имени участников польского восстания указы и копии журналов заседаний правления за 1832 г, 1832 г., 180 арк
6. Спр. 2593 По сообщению Подольской казенной палаты о перечислении имения от одних помещиков другим, 7 января 1834-19 января 1835, 250 арк.
7. Спр. 2294 Об отыскании имений и капиталов принадлежащих участникам польского восстания Андрее и Александре Вороцинских, 1 марта 1831 г., 292 арк

8. Спр. 2295 По предложению начальника губернии о конфискованном в казну имении бывшего участника польского восстания Чарторийского, 29 января 1831-6 апреля 1833 гг., 479 арк
9. Спр. 2257 О Брацлавском земском исправлении (исправителе) Будерацком и заседателе Марцинкевече, обвиняемых первый за халатное отношение к служебным обязанностям, второй за укрывательство участника польского восстания, 24 января 1831 – 12 января 1832 гг., 155 арк.
10. Спр. 2648 По указу правительствующего сената об определении без особого усмотрения ни к каким должностям не допускать к дворянским выборам дворян Глинского, Гарнецкого, Скомпского и Расцишевского за участия его в польском восстании, 10 июня 1835 г., 6 арк
11. Спр. 2639 О долгах на имении помещика Готорда Собинского конфискованного за участие в польском восстании, 4 ноября 1835-31 мая 1839 гг., 1392 арк
12. Спр. 2848 Об утверждении положения для правления имениями участников польского восстания 1830-1831, 13 июня 1937- 24 июня 1937 г., 14 арк
13. Спр. 3616 О расхищенном движимому имении с. Часноковка конфискованного в участника польского восстания 1931г, 15 октября 1841-15 мая 1846 гг., 90 арк
14. Спр. 2706 По предложению Подольского гражданского губернатора о воспрещении возврата в пределы России лицам участвующим в польском восстании и находящемся в неизвестной отлучке, 23 отября 1835-13 ноября 1856 гг., 184 арк
15. Спр. 3844 Об участнике польского восстания 1830-1831 с. Букровская переданном из Австрии в Россию, 22 июня 1842- 1 сентября 1843 гг., 147 арк
16. Спр. 2588 Сообщения Подольской гражданской палаты о наложении и снятии запрещения с имений различных лиц и др, 27 августа 1834 г., 200 арк.
17. Спр. 2636 По предложении помещика Теодора Корженевского от запрещение имения его заложенного по поводу участия в польском восстании и получившего в последствии прощение, 26 июля 1835 – 2 марта 1843 гг., 13 арк
18. Спр. 2704 По предложению начальника губернии об участнике польского восстания дворянина Антона Бранецком, 17 мая 1835-12 января 1838 гг., 120 арк

- 19.Спр. 140 Указы Подольского губернского правления за 1836 г. о розыске участников польского восстания, конфискации имущества, ссылки их, и др., 1836 г., 149 арк
- 20.спр. 978. Відомості про заміну в установах чиновників-поляків чиновниками російського походження, 1805 р., 14 ар, арк.1-14
Оп.1
- 21.Спр. 5 Указы и сообщения Подольского губернского правления об отыскании и наложении запрещений на имена участников польского восстания в 1931, 19 сентября 1832- 29 декабря 1932 гг., 530 арк
- 22.Спр. 7. О порядке производства дел по частным претензиям простираемым и конфискованным именам участников польского восстания, 29 декабря 1832- 30 сентября 1837 гг., 36 арк
- 23.Спр. 29. Указы Подольского губернского правления и переписки с ним о представлении сведений об имуществе и конфискации его у разных лиц участвующих в польском восстании 1931 г. и списки этих лиц, 13 июля 1936 9 февраля 1937 гг., 400 арк
- 24.Спр. 105 Предписания Подольского губернского правления об исключении из дворян лиц причисленных к боковой линии после издания указа от 19 октября 1831 и приписку их к однодворцам и гражданам, списки этих дворян, 1832 г., 578 арк
- 25.Спр. 175 Циркуляр министерства внутренних дел о порядке приёма на службу дворян находящихся под секретным надзором полиции и участвующих в польском восстании, 20 декабря 1860-21 января 1861 гг., 5 арк.
- 26.Спр. 240 О передаче в казну части села Зеленки Ольгопольского уезда у помещика Панчковского за участия его в польском востании, 1861 г., 31 арк

Центральний державний історичний архів України у Києві.

Ф.210. Подільське намісницьке правління ,м.Кам'янець- Подільський

Оп.2

27.Сп.20, спр.27, 52 арк , арк.3-5, 207 арк. , арк.1-207

ф.442 Канцелярія київського,подільського і волинського генерал-гкбернатора,м.Київ

Оп.811.

28.Спр. 68. –Арк.2,20

Оп. 813.

29.Спр. 700. Арк. 64

30.Спр.700.Арк 65

31.Спр.700.Арк 17.

Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора.

Оп. 1.

32.Спр. 383. – Арк. 5

Опубліковані документи і матеріали

33. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К.: Либідь, 1995. 816 с.

34. Антонович В.Б. Твори . К.: Видавництво ВУАН, 1932. Т.1. 310 с.

35. Берг Н. В. Записки о польских заговорах и востаниях 1831-Москва : Типография Грачева, 1873. 406 с.

36. Восстание 1863 г.: Материалы и документы в 2-х тт. / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. М.: Наука, 1963. 713 с.

37. Документы объясняющие историю Западно-Русского Края и его отношение к России и Польше .Санкт-Петербург: типография Эдуарда Праца 1865. 866с.

38. Золота грамота. URL: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1863\(03\)31.gramota..php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1863(03)31.gramota..php)

39. О бунте, происшедшем в трех уездах Виленской губернии, и о суждении всех дворян и шляхты, принявших участие в сем бунте, военным судом по Полевому уголовному уложению. Именной [указ] данный Сенату 1831. Марта 22

40. О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками. № 17090 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. Т. XXIII: 1789 – 6 ноября 1796. С. 388–391.

41. 1796. июня 5. Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и 198 Таврическому генерал-губернатору князю Зубову. О переселении в сии губернии на казённые земли чиншевой шляхты с помещичьих земель в присоединенных от

Польши губерний // ПСЗРИ – 1. Т. 23. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. № 17469. С. 897-900.

42. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вып. 1. – Каменец-Подольский, 1885. С. 59-60.
43. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вып. 1. Каменец-Подольский, 1885. С. 213-214.
44. Полное собрание законов Российской империи. – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 23 : С 1789 по 6 ноября 1796 г. – 969 с. № 17090.,
45. Полное собрание законов Российской империи. – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 22 : С 1784-1788г.-1184с. № 16187, № 16186.
46. Полное собрание законов Российской империи. – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798г.-878с. № 17108, № 17608.
47. Полное собрание законов Российской империи. – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 27: С 1802-1803г.-1214с. № 20608
48. Полное собрание законов Российской империи. – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 32: С 1812-1815г.-1136с. № 25064
49. Полное собрание законов Российской империи. – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 33: С 1815-1816г.-1176с. № 26112, № 25909
50. Полное собрание законов Российской империи. – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 30: С 1808-1809г.-1420с. № 22873
51. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1830. – Т. 1: С 12 декабря 1825 по 1827г.-с.1544. № 397
52. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1832. – Т. 6-с.746с. № 4869
53. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1833. – Т. 7-1450с. № 5746
54. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1834. – Т. 8.-838с. № 6351

55. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1836. – Т. 10.- 922с. № 8159
56. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1852. – Т. 26.- 858с. № 25835.

Наукові видання ,монографії,статті:

57. Авейде. О. Показания и Записки о польском восстании 1863 года. Москва : Издательство АН СССР, 1961. С. 419.
58. Аксаков И. С. Сочинения. В 7 т. Т. 3 : Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос (1860–1886 гг.). Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси» . М. : Типография М. Г. Волчаникова, 1886. 844 с.
59. Антонович В.Б. Твори . К.: Видавництво ВУАН, 1932. - Т.1. 310 с.
60. Бабійчук В. Польський фактор в освіті Волині в першій половині XIX століття // Наукові записки. – Вип. 14. Київ, 2000. С. 69
61. Баженов Л.В. Политические течения в польском восстании 1831 г. на Правобережной Украине // Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время: Сб. ст. М., 1974. С.158.
62. Баженова С.Е. Кременецький ліцей – осередок романтичного регіоналізму // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янецьПодільський, 2003. Т. 3. С. 124–125.
63. Баковецька О. Римо-католицька церква України в умовах загострення революційної ситуації в Російській імперії в 60-х рр. XIX століття.// Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014.- Вип.38. С.46-49.
64. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) . Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.
65. Бармак М. Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793 – 1845) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2010. Вип. 1. ,С. 17

66. Бармак М.В. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець XVIII – перша половина XIX ст // Наукові записки / Збірник. К., 2005. Серія „Політологія і етнологія”; Вип.28. С. 246-259.
67. Бармак М.В. Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793 – 1845) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія». Тернопіль, 2010. Вип. 1. С. 11 – 19.
68. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах . К., 1998. 334 с.
69. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Пер. с фр. М. Крисань. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
70. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
71. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) . К.: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
72. Борисевич С. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793 – 1830 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 3. С. 85-87
73. Восстание 1863 г. // Серия «Восстание 1863 г.: Материалы и документы» / Под ред. С. Кеневич, В. Королюк, И. Миллер и др. К., 1964. Т. 2. С.9 – 10.
74. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX вв.) . М.: Индрик, 1999. 272 с.
75. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. С. 199–200
76. Дейвіс Норман Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. 1080 с.
77. Дьяков В. Тадеуш Костюшко в русской столице// Родина : журнал. 1992. № 8/9. С. 15.
78. Жилюк С. Російська церква на Волині (1793 – 1917). Житомир:Журфонд:Клич, 1996. 174с.

- 79.Зайцев В.П. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г.: Опыт статистического анализа .М. : Наука, 1973. 230 с.
- 80.Зашкільняк Л. О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів . Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
- 81.Земський Ю. С. Стратегія організації Січневого повстання 1863-1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації // Історичний архів. Наукові студії:Зб.наук.пр.Миколаїв:ЧДУ ім..П.Могили, 2011. Вип. 6. С. 26-30.
- 82.Земський Ю.С Боротьба за національні інтереси між українцями, поляками та росіянами початку 60-х років ХІХ століття в Правобережній Україні / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uaterra.com.ua/developments/history/modern/zemskij_borotba.htm
- 83.Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. . Київ, 1994. 177 с.
- 84.Имеретинский Н.К. Дворянство Волынской губернии.Житомир,1867.189с.
- 85.Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России 1782-1858 // История СССР. – М., 1971. № 4. С. 164
- 86.Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М.Крикун. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. 360 с.
- 87.Катков М. Н. Империя и крамола. – М. : Изд-во «ФондИВ», 2007. 432с.
- 88.Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой. Историческая монография. 2-е изд. СПб.: Типография Ф. Сущинского, 1870. 870с.
- 89.Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней / под ред. В. А . Дякова. М. : Наука, 1993. 528 с.
- 90.Кривошея І. Декласація польської шляхти в 30 – 50-х роках ХІХ ст. // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб. Житомир, 1998. С. 123 – 127.
- 91.Кулжинский И. Воспоминания о Волыни // Вестник Западной России. 1865. – Т.1, кн.1. С. 1–12;

- 92.Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах // Киевская старина. – К. 1906. С. 2.
- 93.Левицкий О.И. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX века // Киевская старина. 1906. – Т. 93. №.4. С. 255 – 270.
- 94.Лисенко С,Чернецький Є.. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) .Біла Церква: Видавництво ТОСК, 2002. 448 с.
- 95.Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX в.). Москва: Прометей, 2001. 358 с.
- 96.Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е гг. XIX в. К.: Вища школа, 1979. 151 с.
- 97.Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г на Правобережной Украине . Київ,1967.256с.
- 98.Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вып. 1. – Каменец-Подольский, 1885. С. 59-60.
- 99.Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вып. 1. Каменец-Подольский, 1885. С.213-214.
- 100.Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) . СПб.: Алетейя, 2000. 260 с.
- 101.Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна // Світогляд - Філософія - Релігія. 2014. Вип. 7. С. 105-119
- 102.Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк. Киев, 1892. С. 9.
103. Наталя Соф'як Польський визвольний рух на Поділлі в 1863-1864рр.Івано-Франківськ,2018.С.87-97.
- 104.Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншевом владении в Западных губерниях . Киев : Университетская типография, 1883. 89 с.
- 105.Островер Л.И. Тадеуш Костюшко.М.: Молодая гвардия, 1961. 286 с.
- 106.Павлюк В. В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої // Укр. іст. журн. – № 3. 2010. С. 154-165.

- 107.Павлюк В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. Острог: Нац. ун-тет «Острозька академія», 2000. 184 с.
- 108.Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у ХVІІІ ст. // Історичні джерела та їх використання. К.: Наукова думка, 1969. 196-209 с.
- 109.Познанский Б. Воспоминания. М., Издание «Украинская жизнь», 1913 .С .12-27.
- 110.Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
- 111.Поліщук Ю. Національні меншини Правобережної України та політика російського царизму щодо них в працях дореволюційних дослідників // Гілея: збірник наукових праць. – Вип. 28. – Київ, 2009.С. 132 -146.
- 112.Поліщук Ю. Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття: аналіз джерельної бази // Гілея: збірник наукових праць. – Випуск 10. Київ, 2007. С. 93 – 112.
- 113.Поліщук Ю. Шляхта Правобережної України як об'єкт етносоціальної політики російського царизму (кінець ХVІІІ – середина ХІХ століття) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. Київ, 2006. Вип. 29. С. 30 – 42.
- 114.Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) . К. : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с
- 115.Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики Катерини ІІ і Павла І на території Правобережної України (на прикладі Волині) // Сангушківські читання. Матеріали першої науковопрактичної конференції / Редкол. : В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін. Славута, 2003. С. 141 – 152.
- 116.Рукопись в тюрьме. Сочинение дворянина Волынской губернии Каспера Мошковского // Русский архив. 1909. №4. Кн.1.
- 117.Русско-польские революционные связи. – Т.1. М.: Изд. Ан СССР,1963. С. 234.

- 118.Сбитнев И. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ, взамен польских). Киев, 1887. С. 49.
- 119.Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава,1999.249с.
- 120.Селицкий А. И. Польская шляхта в социально-правовой системе Российской империи // Поляки в России: XVII-XX вв.: Материалы Международной научной конференции. — Краснодар: «Кубань», 2003. С. 105-128.
- 121.Семевский В. Вопрос о преобразовании государственного строя России в XVIII и первой четверти XIX века. (Очерк из истории политических и общественных идей) .Былое. 1906. – № 1. С. 1 – 58.
- 122.Сидорук С. А. Декласація шляхти Правобережжя та її залучення до виконання рекрутської повинності // Наук. праці Кам.-Поділ. держ. пед. ун-ту: іст. науки. – Кам’янець.-Подільський: Оіум, 2011. Т.21. С.346-354
- 123.Сидорук С. А. Етнонаціональні та правові аспекти політики самодержавства в регулюванні рекрутської повинності населення Правобережжя // Збірник наукових праць "Політологічні студії". 2010. Вип. 1. С. 145-154.
- 124.Смит Ф. История польского восстания и войны 1830–1831 гг.: В 2-х тт. М.: СПб.: Типография Спиридонова , 1863. -Т. 1.504 с.
- 125.Усенко П.Г. Костюшко Тадей // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: "Наукова думка", 2008. 568 с.
- 126.Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
- 127.Філінюк А.Г., Сидорук С.А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874рр.:суспільно-політичний ,соціально-становий і демографічний аспекти :сучасний дискурс :монографія.Кам’янець-Подільський:Аксіома, 2017. 416с.
- 128.Франко І. Записка о состоянии Подолии в 1843 г. // Зібр. творів: В 50 т. –К.: Наукова думка, 1986. Т.47. Кн.2: Історичні праці (1891–1897). С.294–301.

129. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст. // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. Т.47: Історичні праці (1898–1913). С.191–241.
130. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст. // Збір. творів: В 50 т. К.: Наукова думка, 1986. – Т.47: Історичні праці (1898–1913). С.191–241.
131. Хоптяр Ю.А. З історії дворянства Правобережної України (кінець ХVІІІ – ХХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.1 (3). Кам'янець-Подільський, 1997. С. 230-239.
132. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. 75 с.
133. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). – К.: Тип. у-та, 1864. 254 с..
134. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття): монографія . К. ПЦ “Ризографіка”, 2005. 616 с.
135. Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach pod zaborem rosyjskim po powstaniach r 1831 i 1863 . Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1918. 140 s.
136. Nowak A. Imperializm, nacjonalizm i historia: refl eksje nad politycznym i ideowym kontekstem polsko-rosyjskiej współpracy naukowej w pierwszej ćwierci ХІХ wieku. Warszawa.2002.S.299-314.
137. Rawita-Gawronski F. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosije po roku 1831 i 1863 . Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1917. 140 s.
138. Sliwowska W. Zeslancy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej polowie ХІХ wieku: Słownik biograficzny . Warszawa: DiG, 1998. 835 s.
139. Śliwowska W. Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie ХІХ wieku: Słownik biograficzny. Warszawa, 1998. 836 s.

- 140.Świętochowski A. Historia chłopów polskich w zarysie . Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1925. – Т. 1.: W Polsce niepodległej. 510 s.
- 141.Tabis Jan. Polacy na uniwersytecie Kijowskim. 1834–1863.– Krakow, Wyd. Lit., 1974. 178 s.
- 142.Waśko A. Romantyczny sarmatyzm. Tradycja szlachecka w literaturze polskiej lat 1831–1863 . Kraków, 1995. 214 s.
- 143.Wrotnowski F. Historia powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie .Lipsk, 1875. 354 s.

Автореферати, дисертації

- 144.Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг.на Правобережной Украине: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» К., 1973. 28 с.
- 145.Брославський В. Л. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793-1861: зміни у землеволодінні і землекористуванні: Дис....канд. іст. наук.: 07.00.01. Тернопіль, 2007. 233 с.
- 146.Войтенко Ю.М. Еліта Правобережної України в Російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793-1832 рр.) .: Автореф. Дисерт. ... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.medievist.org.ua/2014/04/17931832.html>
- 147.Громакова Наталя Юріївна. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795-1830-х роках: Автореф. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avtoreferat.net/content/view/4705/15/>
- 148.Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830-1831 і 1863 років: Дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1997. 234с.
- 149.Кривошея Ігор Іванович. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII - початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Уманський держ. педагогічний ін-т ім. П.Г.Тичини. Умань, 1997. 268арк. - Бібліогр.: арк. 253-269.

150. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 роках: Дис....канд. іст. наук.: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 256 с.